

Debatanmeldelse

Konge, kirke og folk i dansk senmiddelalder

Sebastian Olden-Jørgensen

Fortid og Nutid, marts 2008 s. 40-46

Den danske senmiddelalder er et felt, der i en årrække har kunnet nyde godt af de tværfaglige Sandbjerg-seminarer. Det har resulteret i efterhånden tre tykke bind, der tilsammen udgør en slags uofficiel status over udforskningen af dansk senmiddelalder omkring årtusindskiftet. Seriens tredje og tykkeste bind kredser om øvrighederne (flertal!) i deres indbyrdes samspil med hinanden og med landbosamfundets grupper. De forskellige bidrag er værdifulde i sig selv og giver et nuanceret billede af forskningens muligheder og grænser. I kraft af redaktionens afsluttende perspektivering åbner værket også for bredere perspektiver, der lover godt for kommende seminarer og bind.

Agnes S. Arnósdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus Universitetsforlag, 2007. 593 s., 448 kr.

Sebastian Olden-Jørgensen, f. 1964, ph.d., lektor, Københavns Universitet, Saxo-Instituttet, Afdeling for Historie,

Der er god grund til at være den århusianske junta bag de senmiddelalderlige Sandbjerg-seminarer taknemmelig for de lødige og nyttige opsummeringer af forskningen, som har været den varige frugt af de sikkert både hyggelige og inspirerende sammenkomster. I 1994 fik vi således *Danmark i Senmiddelalderen* (red. Per Ingesman & Jens Villiam Jensen), i 2000 *Danmark og Europa i Senmiddelalderen* (red. Per Ingesman og Bjørn Poulsen), og denne gang er fokus altså på den kirkelige og verdslige øvrighed og samspillet imellem dem. Det

fælles tema for de seksten bidrag, alle illustrerede og forsynet med engelsk resumé, kommer stærkest til udtryk i redaktions efterord (se nedenfor), men har i øvrigt ikke hvilet tungt på de enkelte bidragydere. Princippet har været at lade anerkendte eksperter skrive om det, de hver især har bedst forstand på og brænder for. Det borger for det meste også for kvaliteten, og det retfærdiggør også, at hver enkelt bidrag her får nogle ord med på vejen.

Bogens første bidrag er meget passende en bredt anlagt introduktion til

senmiddelalderens danske stændersamfund af Jens E. Olesen, der kan bygge på flere årtiers intensiv beskæftigelse med periodens politiske og sociale liv. På grundlag af hovedsagligt ældre sekundærlitteratur (Aksel E. Christensen, E. Lönnroth), egne tidligere undersøgelser og primære kilder forsøger han at rekonstruere det aristokratisk dominerede stændersamfunds fremvækst både på det sociopolitiske og idéhistoriske plan. I den sammenhæng fokuserer han på begrebet "*communitas*", som i de danske kilder oftest gengives med "*menighed*". Han opfatter det som et ord ladet med konciliaristisk ideologi i William Occams ånd, men de anførte kildebelæg virker nu ikke helt overbevisende. Hvis man skulle pege på et forfatningsretligt nøgleord, var det nok snarere "*corona*" (kronen), som rigsråderne bl.a. henviser til i forbindelse med Eriks af Pommerns afsættelse.

Mikael Venge, der er forfatter til de to bind om middelalderen i Dansk Skat-tehistorie, har også fået lov til at folde sig ud på sin faglige hjemmebane, denne gang i form af et case-study om kroningsskatten 1524. Netop i dette tilfælde er der bevaret et temmelig righoldigt materiale, der gør det muligt temmelig nøje at følge både den politiske proces op til udskrivning og selve inddrivelsen af skatten. Det giver anledning til mange iagttagelser af forvaltningshistorisk, socialhistorisk og politisk art, alt sammen krydret med den vanlige venge'ske sans for menneskenes dårskab og nedrigthed. De næste to bidrag, Carsten Porskrog Rasmussens artikel om godsfordelingen i Midtjylland i senmiddelalderen og Anders Bøghs artikel om senmiddelalderens selvejerbønder i hele Danmark, bevæger sig i samme verden af hårde kendsgerninger og materielle interesser. Igen og igen bliver man slået af, hvor nødvendigt det er at rekonstru-

ere ejendomsstrukturer og sociopolitiske reationer med solid respekt for lokale og regionale forskelligheder. Fra herred til herred, men også fra sogn til sogn kunne andelen af selvejerbønder i forhold til fæstebønder variere signifikant, eller øvrigheden kunne være tæt på i form af en koncentration af fæstegods omkring en hovedgård eller det modsatte. Venges, Porskrog Rasmussens og Bøghs artikler udgør tre informative og velfunderede bidrag til senmiddelalderens socialhistorie, som ikke mindst i kraft af de mange kort og overskuelige tabeller besidder overordentlig høj "brugsværdi".

Efter sådanne solide bidrag om den del af historien, der er til at tage og føle på, er man moden til noget helt andet, og det får man også i Grethe Jacobsens og Birgitte Bøggild Johannsens kønshistoriske bidrag. Jacobsens artikel om køn og magt i dansk senmiddelalder er et lidt fabulerende essay, hvor udenlandske læsefrugter blandes med hjemlige iagttagelser og løst udkastede teser. Formålet er at plædere for kønsaspektet i analysen af magt og magtudøvelse, og det hævdes frejdigt, at "*ved slutningen af middelalderen var kvinder som enker kommet til at spille en nøglerolle i kampen om magten*" (s. 164). Det, Jacobsen sigter til, er, at kvindelige lensmænd (enker efter stærke og stærkt favoriserede mænd) begynder at dukke op i anden halvdel af 1400-tallet, og hun knytter meget overbevisende denne udvikling til kongemagtens svækkelse. At tale om en "nøglerolle i kampen om magten" synes dog at være noget overdrevet og kommer ufrivilligt til at lade kønsaspektet fremstå som en særlig form for akademisk enøjethed.

Bøggild Johannsens følgende bidrag om "*memoria-kulturen*" i monumenterne, ritualerne og institutionerne omkring de senmiddelalderlige dronningebegravelser er på mange måder den dia-

metrale modsætning til Jacobsen. Det er solidt, stofmættet og detaljeret i en grad, så de store linjer har lidt svært ved at stå frem. Gennemgangen er stedvis næsten inventaragtig, men dokumenterer til gengæld til fulde hovedpointen, nemlig at dronningerne spillede en nøglerolle i den sociale ordens biologiske reproduktion. Dette kunne lyde som en højtravende version af den banale konstatering, at kvinder føder børn og sikrer slægtens overlevelse, og det gør de jo sådan set til alle tider. Der er imidlertid mere i det end som så. Rollen som moder og hustru i et samfund, der stadig på talrige måder var organiseret omkring slægt og husholdning, var ikke "privat" eller tilbagetrukket, men politisk, socialt, religiøst og kulturelt betydningsfuld. Det kommer f.eks. til udtryk i den plads, dronningebegravelserne indtog, og som har været langt større, end kildematerialet og ikke mindst historikernes stedmoderlige behandling af emnet umiddelbart lader formode. Det gælder for både Jacobsens og Bøggild Johannsens bidrag, at det danske kildemateriales fragmentariske karakter desværre sætter snævre grænser for, hvor langt den i og for sig frugtbare kønshistoriske ansats kan realiseres. Det er trist, men kønshistorien deler her vilkår med mange andre lovende kulturhistoriske inspirationer fra de senere årtier som f.eks. *"Alltagsgeschichte"*, *"Erfahrungsgeschichte"*, mediehistorie og politisk idéhistorie.

Det afsluttende kunsthistoriske bidrag er en detaljeret gennemgang af Helligtrekongers Kapel i Roskilde ved Søren Kaspersen. Kapellets rige kalkmalerier er velbevarede, og med udgangspunkt i dem tolker Kaspersen rummet og giver et bud på det mestendels fuldstændigt forsvundne inventar. I lighed med Bøggild Johannsens bidrag om dronningebegravelserne er det til tider en ret spe-

kulativ øvelse, hvor sprogets muligheder for nuancerede hypotetiske udsagn strækkes til sit yderste.

Med Henrik Lerdams oversigt over birker, dvs. de ca. 250 kongelige, gejstlige og adelige gods komplekser af varierende størrelse, der udgjorde egne retskredse med delvis strengere lovgivning, er vi tilbage i den solide ende af historien. Og solid er også Lerdams deskriptive udredning om birkernes oprindelse, antal, fordeling og udvikling, der er et sammendrag af hans bog fra 2004 om samme emne. Desværre tillader pladsen eller kildematerialet ikke Lerdam andet end antydninger af svar på en række interessante spørgsmål om birkernes funktion og bøndernes tilsyneladende høje grad af tilfredshed med en ordning, der umiddelbart synes skabt for at imødekomme godsejernes interesser.

I Jeppe Büchert Netterstrøms anderledes problemorienterede artikel om det senmiddelalderlige fejdevæsen bevæger vi os i samme verden af bønder og godsejere og deres indbyrdes retligt regulerede forhold, men set ud fra en anden og mere voldelig synsvinkel. Det drejer sig om fejder og værnforhold, og Büchert Netterstrøm argumenterer overbevisende for, at bogstaveligt talt Gud og hvermand og sandelig ikke kun adelen fejdede hinanden i senmiddelalderen. Det holdt de jo som bekendt på et tidspunkt op med, og bidraget munder ud i en interessant tese om, at det sådan set ikke var de højeste øvrighedsmagter (konge og kirke), der afskaffede fejderne, men adelen, den primære voldsproducent selv. Motivet for adelen til at afstå fra vold (beskyttelse!) skulle groft sagt være, at overvindelsen af den senmiddelalderlige landbrugskrise og det stigende udbud af arbejdskraft efterhånden gjorde det mere indbringende for adelen at deles om bønderne i stedet for at slås om dem. En vigtig brik i dette spil er den hals- og

håndsrret (politimyndighed), som adelen i 1523 sikrede sig selv, og som her altså ikke kun indskrives i en fortælling om bondestandens underkuelse, men også i en civilisationsproces. Først i anden omgang bidrog disse processer til statsdannelsen. Det er interessante hypoteser, der balancerer på grænsen af kilde-materialets bærekraft, men som afgjort er overvejelse og yderligere forskning værd.

Per Ingesmans bidrag om kirkedisciplin og social kontrol i senmiddelalderen er noget så sjældent som første afsnit af en historisk føljeton, hvis mål er en afprøvning af det tysk inspirerede konfessionaliseringsparadigme på dansk materiale. Spørgsmålet er ganske enkelt, om al den disciplinering virkelig først begyndte med reformationen, eller om der var noget andet eller lignende tidligere og i givet fald: hvornår begyndte det så? Ingesmans afsnit er en interessant studie af nogle bødellister fra Lund og Bornholm i begyndelsen af 1500-tallet, hvor vi følger de ærkebiskoppelige embedsmænds indkrævning af de kirkelige strafferetlige bøder blandt landbefolkningen (ikke at forveksle med den sakramentale bodsdisciplin). Da det i alt væsentligt er bøder for seksuelle forseelser, er det lidt kulør på skildringen, der i øvrigt er gennemført med forbilledlig klarhed og indsigt. Den foreløbige konklusion er, at disciplineringen så sandelig også kan konstateres før reformationen, og at dens begyndelse nok skal søges i højmiddelalderens reformpavedømme. Som en sidegevinst får vi yderligere en række indblik i landsbysamfundenes socialhistorie, der supplerer de ovennævnte mere materielt orienterede bidrag. F.eks. synes alle bøder at være "aftinget" (forhandlet) ikke kun med den, der havde forbrudt sig, men også med slægt og venner, der kautionerede og i flere tilfælde også måtte punge ud

eller stå inde for den pågældendes adfærd. Det giver ordet landsbyfællesskab en ny og ikke uvigtig dimension. I et par bilag kan man selv få lejlighed til at kigge Ingesman i kortene.

Også Bjørn Poulsen beskæftiger sig med bønderne og sandsynliggør, at vore måske noget forsimplede eller romantiserede forestillinger om en rent mundtlig folkelig kultur og livsverden blandt senmiddelalderens bønder er forkert. I hvert fald op mod år 1500 kunne nogle af bønderne læse og skrive nok til at føre enkle regnskaber. Og vi skal ikke ret langt ind i 1400-tallet, før der er spredte, men signifikante vidnesbyrd om bevidst og vellykket brug af skriftlighed (tingsvidner, kongebreve mm) "*i den stadi-ge kamp om rettigheder og ejendom*" på landet. Det var ikke fejder alt sammen, kan man måske konkludere med tanke på Büchert Netterstrøms ovennævnte bidrag.

Med Agnes S. Arnórsdóttirs bidrag om sjælegaverne i islandsk senmiddelalder er vi tilbage i føljetonen, idet artiklen afspejler det nuværende stade i en større undersøgelse af mentalitetshistoriske og socialhistoriske aspekter af islændingenenes gaver til kirkelige institutioner i senmiddelalderen. Det er en undersøgelse, der også rummer et kvindehistorisk aspekt, eftersom den islandske retstradition med særeje i ægteskabet gav kvinderne testamentarisk dispositionsret over en del af deres ejendom. På den måde bliver de synlige i kildematerialet. Da artiklen er et øjebliksbillede af et længerevarende forskningsprojekt, stiller den flere spørgsmål, end den besvarer, og dem, den besvarer, besvarer den med en vis foreløbighed og forsigtighed. At sjælegaverne (betaling for forbøn for de afdøde) skal placeres i et netværk af relationer, der formulerede, opbyggede og fastholdt fællesskab ikke kun mellem levende og døde, men også mellem

slægtninge, kirke og verdslig øvrighed kommer dog meget plastisk til udtryk og giver liv og farve til de ellers ret så tørre ejendomstransaktioner, der udgør størstedelen af kildematerialet.

Lars Bisgaard har beskæftiget sig intensivt med de middelalderlige gilder og også publiceret sine resultater i en bog (2001) og flere artikler. I sit bidrag om det middelalderlige kalente får vi så at sige et postscriptum til hans hidtidige forskning, idet han er gået hen og blevet klogere på kalenterne. Det viser sig, at de ikke bare var sammenslutninger af alle herredets præster og som sådan et led i det kirkelige hierarki. Sådan møder vi dem efter reformationen, men i middelalderen var de, fristes man til at sige, helt normale, frivillige gilder, bestående af både præster og lægfolk, der samledes om ordentlige ligbegængelser, Kristi Legemsprocessioner og begravelse af fremmede. Kalenterne kendes fra det nordvestlige Tyskland og kom til Danmark allerede i 1300-tallet. Praktisk taget hver eneste herred og mange byer synes at have haft et kalente, og kalenterne udgør dermed et væsentligt element af det kirkelige livs græsrodsniveau og tillige lidt af et *"missing link"* i udviklingen fra højmiddelalderens Knudsgilder til de senmiddelalderlige professionsbaserede gilder.

Også Birgitte Langkildes afsnit om tiggerordnernes prædikenvirksomhed forsøger at pejle sig ind på senmiddelalderens kirkelige virkelighed. Det er evident for enhver, at tiggerordnerne (franciskanere, dominikanere, karmelitter) spillede en stor rolle, og at deres prædikenvirksomhed udgør et overordentligt interessant og relevant emne. Sørge ligt kun, at de bevarede kilder til, hvad de faktisk prædikede, er så overordentligt sparsomme. Desuden er de jo analyseret af Anne Riising i hendes disputats om den middelalderlige danske prædi-

ken fra 1969, som Langkilde selvfølgelig henviser til. Artiklen handler nemlig egentlig ikke om tiggerordnernes prædikenvirksomhed, men introducerer alment til den middelalderlige prædiken og indkredser derefter de institutionelle og fysiske rammer for tiggerordnernes prædikenvirksomhed i Danmark. Prædikenerne selv når vi aldrig til, selv om Langkilde leverer relevant principiel kritik af Riising for at have analyseret alle bevarede kilder til prædikener under ét uden hensyn til de forskellige prædikentraditioner. Langkildes opfattelse er derimod, at tiggerordnerne stod for en forkyndelse farvet af bodskristendom. Dokumentationen for påstanden, der lyder rimelig nok, mangler dog. På samme måde præsenteres vi afslutningsvis for en tese om, at en analyse af kirkekunsten afslører bevægelser i de teologiske standpunkter over tid, som slet ikke ses i de ganske statiske prædikensamlinger. Det er interessante synspunkter, som man kun kan se frem til at få præsenteret i mere udviklet og dokumenteret form.

De to følgende bidrag er noget så sjældent som to vinkler på delvis samme emne, hvilket jo ganske strider mod den sædvanlige danske tendens til at specialisere sig indtil det punkt, hvor man stort set har sit emne for sig selv. I dette tilfælde er det karmelitermunken og publicisten Poul Helgesen (Paulus Helie), hvis lille bog om fattigforsorg (1527) Carsten Selch Jensen diskuterer og perspektiverer i relation til den nyere forskning i senmiddelalderlig og tidlig moderne fattigforsorg. Og i det følgende kapitel forsøger Kaare Rübner Jørgensen at tegne et billede af Helgesens menneske- og samfundssyn, deriblandt selvfølgelig også hans syn på de fattige. Konklusionen bliver i begge tilfælde, at Helgesen er temmelig mainstream og (humanistisk) konventionel. Begge forfattere

er enige om, at hverken Helgesen eller hans samtid havde forstået de strukturelle økonomiske mekanismer bag arbejdsløsheden og den sociale nød, og at dens skelnen mellem værdige (= syge og stakkels og derfor arbejdsuduelige) og uværdige (= arbejdsduelige, men uvillige og dovne) derfor var forkert og uretfærdig. Det skal nok være sandt, men i så tilfælde er det nu tankevækkende, at vor egen tids oplyste og teknokratiske velfærdsstat tilsyneladende ikke kan bestå, med mindre alle statslige disciplineringsmidler sættes ind på at "motivere" diverse "marginaliserede" grupper til at arbejde. På et vigtigt punkt, nemlig om Helgesen tilslutter sig tidens konventionelle skelnen mellem de værdigt og uværdigt trængende, er de to faktisk uenige. Selch Jensen mener ja, og Rübner Jørgensen nej. Selv om Rübner Jørgensen af redaktionen har fået lejlighed til at kommentere Selch Jensens opfattelse, glider han af med et "*alligevel kan Selch Jensen godt have ret i sin opfattelse*". Det forekommer umiddelbart selvmodsigende: Enten har Selch Jensen eller Rübner Jørgensen ret, eller også er sagen den enkle, at Helgesen ikke er konsistent, men giver udtryk for begge opfattelser. Om Rübner Jørgensens bidrag må man i øvrigt sige, at det følger sig ind i rækken hans mange Helgesen-studier fra de senere år, men næppe vil stå som det stærkeste bidrag. Som han selv tydeligt siger, så var Helgesen "*hverken teoretiker eller systematiker, men en praktisk orienteret teolog*". Man kommer derfor hurtigt til at hugge en hæl og klippe en tå, når man forsøger at rekonstruere et bagvedliggende system af menneske- og samfundssyn, for hvem siger, at der faktisk var et system? Når selv en så stor kender af Helgesen som Rübner Jørgensen ikke overbevisende

kan rekonstruere det, så kan man gå hen og blive helt skeptisk.

Hermed er vi nået til afslutningen på de mange tematisk ordnede bidrag. Redaktionen har imidlertid valgt at afrunde værket med "*en magtudredning for det danske samfund i senmiddelalderen*". Titlen er selvfølgelig aktualiserende pop, men indholdet er spændende og stimulerende læsning, der med inspiration i nyere udenlandsk forskning hæver sig op over og knytter tråde mellem antologiens enkelte bidrag. Hovedtesen er, at senmiddelalderen var et "*åbent*" samfund, hvor magten endnu ikke var koncentreret og fast institutionaliseret, men fluktuerede mellem kongemagt, kirke, aristokrati og lokale fællesskaber. Spillet om magten foregik på alle niveauer: fysisk (fejder!), økonomisk, institutionelt, symbolsk og religiøst. Den sociale og økonomiske dynamik var betydelig, og demokratiske og aristokratiske tendenser brødes. Reformationen er i den sammenhæng det store skel, der "*lukker*" samfundet i en gevaldig centraliserings- og konsolideringsproces, hvis vigtigste kendetegn var bortfaldet af kirken som selvstændig aktør, kongemagtens økonomiske, institutionelle og ideologiske (religiøse) styrkelse, adelens konstituering som lukket og privilegeret stand og en vidt dreven funktionel arbejdsdeling mellem stænderne. Det er en stærk og på mange måder overbevisende tese, som meget passende er placeret som rosinen i pølseenden. Der er nemlig ikke tale om en tese, der har været styrende for værket, men om et oplæg til yderligere forskning, altså et forskningsparadigme. Som sådan er tesen overordentligt velegnet, da den på én og samme tid er klar, omfattende og suggestiv. Vi ser med spænding frem til næste bind i rækken af senmiddelalderstudier.